Jiráček, Jiří

Rusko-anglické analogie v akcentuaci na rozdíl od češtiny

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 2003, vol. 52, iss. A51, pp. [25]-32

ISBN 80-210-3151-4
ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): https://hdl.handle.net/11222.digilib/100021
Access Date: 21. 02. 2024
Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MUNI ARTS Masarykova univerzita Filozofická fakulta

Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University
digilib.phil.muni.cz

SBORNÍK PRACÍ FILOZOFICKÉ FAKULTY BRNĚNSKÉ UNIVERZITY
STUDIA MINORA FACULTATIS PHILOSOPHICAE UNIVERSITATIS BRUNENSIS
A 51, 2003 — LINGUISTICA BRUNENSIA

JIŘÍ JIRÁČEK

RUSKO-ANGLICKÉ ANALOGIE V AKCENTUACI NA ROZDÍL OD ČEŠTINY

V tomto příspěvku navazujeme na článek, který jsme publikovali ve SPFFBU (Jiráček 2000). Rusko-anglické obdoby v umístění a charakteru přízvuku patří totiž k jejich nejvýraznějším strukturním paralelám v protikladu k češtině.

Označíme-li jednotlivé námi zkoumané jazyky velkými začátečními písmeny, lze schematicky vyjádřit naše trilaterální porovnávání takto:

R/A v akc. × Č

Máme na mysli volný a významotvorný přízvuk, dále pak vliv akcentuace na celkovou fonetickou podobu slova, zejména na redukci nepřízvučných vokálů v R a A. Ve zmíněném článku jsme jako exemplifikaci pro A uvedli slova *canal* [kə'næl], *fanatic* [fə'nætik], *confess* [kən'fes], kde jde o redukci fonémů /a/ a /o/. V angličtině však existuje také přechod přízvučného *e* v poloze bezprostředně před přízvukem v *i*, sr. např. *the present* ['preznt] a *to present* [pri'zent], *the record* ['reko:d] a *to record* [ri' ko:d]; dochází tudíž v podstatě k jevu, který známe z ruštiny a nazýváme jej ikáním. Ruskému ikání se však na rozdíl od A podrobují i fonémy /a/ a /o/, např. *пять, несла,* tj. po měkkých souhláskách, kdežto A měkké konsonanty nemá.

V anglických nepřízvučných slabikách dochází ve velké většině případů po všech konsonantech a také na absolutním začátku slova k neutralizaci samohláskových protikladů ve středovou smíšenou samohlásku [ə].

Jelikož jsme se těmito akcentuačními a hláskoslovnými vztahy blíže nezabývali – věnovali jsme se R/A paralelám v jiných složkách jazykového systému, především v tvarosloví – a také vzhledem k tomu, že předchozí příslušná odborná literatura přešla tyto vztahy bez povšimnutí (Kožmínová 1959 a Barchudarov 1972–1974), považujeme za správné pojednat o nich nyní důkladněji.

Z nahoře uvedené exemplifikace je zřejmé, že se námi sledované jevy převážně týkají přejatých slov (většinou románského původu). Pojednejme proto, jak se po stránce akcentuační chovají zejména přejatá slova v R, A a Č.

1. Ruština

1.1 Ruština je, co se týče akcentuace, nejblíže starému obecně slovanskému stavu (sr. Horálek 1962, 142). Sice nezachovává u přízvuku intonační rozdíly, ale je archaická v zachování polohy přízvuku. Staré intonační rozdíly se, jak známo, udržely v R ve slovech s tzv. plnohlasím, tj. u dvojslabičných útvarů typu *torot, tolot, teret*, které se objevují na místě původních slabik typu *tort, tolt, tert*. Přízvuk je pak na první slabice, byla-li ve staré slabice intonace tažená (cirkumflex), na druhé slabice, je-li plnohlasí pokračováním staré slabiky s intonací raženou (akut), sr. např. subst. *бóрон* a *ворóна*.

1.2 Budiž ještě řečeno, že přízvučné slabiky se v R vyslovují s větším zesílením hlasu než v Č a nepřízvučné naopak s menší silou. V této souvislosti připomeňme rovněž všeobecně známý jev, že charakteristickou vlastností některých ruských nepřízvučných vokálů je jejich redukce, která může vést až ke změně kvality. Tak např. nepřízvučný foném /e/ se v moskevské výslovnosti realizuje těsně před přízvučnou slabikou jako [i], dochází k tzv. ikání, o němž již byla řeč, sr. např. subst. *лесá*, jež se vyslovuje [l,isá].

1.3 Akcentuace slova přejatého do R je ovlivňována především přízvukovými poměry jazyka, z něhož je dané pojmenování přejato (sr. Straková 1978, 227). U ruštiny šlo o přejímání hlavně z francouzštiny, němčiny, řečtiny a latiny. Pojednejme proto ve stručnosti o přízvukování v uvedených jazycích.

1.3.1 Ve francouzštině je přízvuk na poslední vyslovované slabice, např. *maison, canapé, confortable.*

1.3.2 V němčině je přízvuk u slov domácích obvykle na první slabice, např. *Arbeiter, Zimmer, ankommen.* U pojmenování s nepřízvučnými a neodlučitelnými předponami *be-, emp-, ent-, er-, ge-, ver-, zer-* je na kořeni slova, sr. *bekommen, empfehlen, entschuldigen, eröffnen, Gepäck* atd. U nesklonných kompozit bývá přízvučná druhá část složeniny, např. *dagegen, heraus, gegenüber.* – U slov přejatých N většinou zachovává původní akcentuaci, např. *Intelligenz, Extrem, Hypnose, Senat.* Podobně jako v R a A také v N vážou některé sufixy přízvuk na sebe. Jde např. o slova na *-ie, -ant, -ent, -ist*, sr. *Demokratie, Praktikant, Student, Idealist.* Pojmenování na *-ismus* a *-isch* mají přízvuk na předposlední slabice, např. *Kapitalismus, demokratisch.* Slovesa na *-ieren* a pojmenování od nich odvozená mají přízvuk na *-ie-*: *regieren, Regierung.* Poznamenejme ještě, že v N je přízvuk důraznější než v Č.

1.3.3 V řečtině je přízvuk na jedné z posledních tří slabik, sr. *theā* bohyně, *chōrā* země, *melitta* včela, u dvojhlásek na druhé samohlásce, např. *Atreidēs* Atreovec, *sfaira* koule. Při flexi se přízvuk může posouvat.

1.3.4 V latině mají dvojslabičná pojmenování přízvuk vždy na druhé slabice od konce, sr. např. *mater, puer, aurum.* Slova trojslabičná a víceslabičná mají rovněž přízvuk na předposlední slabice, je-li dlouhá (přirozeně nebo polohou), sr. *laudāre, puella*, v ostatních případech přechází přízvuk na třetí slabiku od konce, sr. *fēmina, ingenium.*

1.4 V ruštině je většina přejatých slov francouzského původu, proto – pokud nesplynula s původním lexikem – mají přízvuk oxytonický (koncový).

1.4.1 Oxytony francouzského původu jsou např. substantiva *батальóн* (bataillon), *лейтенáнт* (lieutenant), *салю́т* (salut), *романс* (romance), *престúж* (prestige), *декрéт* (decret).

Oxytony jsou v R i některá slova přejatá prostřednictvím němčiny, sr. např. *факультéт* (Fakultät), *университéт* (Universität), *авторитéт* (Autorität), *суверенитéт* (Souveränität).

1.4.2 Paroxytonický přízvuk (tj. na druhé slabice od konce) mají některá další slova německého původu, jako: *лáгерь* (Lager), *ефрéйтор* (Gefreiter), *гросс-мéйстер* (Großmeister), *áйсберг* (Eisberg), *áншлюс* (Anschluss).

Celá řada paroxyton je v R původu řeckého, např. *áтом* (átomos), *анáлиз* (anályzis), *диáгноз* (diágnosis), *úдол* (eídolon).

Tento typ přízvuku má také skupina substantiv latinského původu, např. *áвтор* (aúctor), *экзáмен* (exámen); *Вúктор* (víctor). Různomístnost přízvuku v R vede někdy k tomu, že se ruský přízvuk – na rozdíl od Č s pevným přízvukem na první slabice – může shodovat s původním přízvukem latinským, sr. např. *sekunda* × *секýнда, transformátor* × *трансформáтор* (sr. Žaža 1999, 176).

1.4.3 Proparoxytona (tj. slova s přízvukem na třetí slabice od konce) jsou v R v rámci slov přejatých poměrně vzácná a jsou většinou řeckého původu: *апокáлипсис* (apokálypsis), *гéнезис* (génesis), *сúнтаксис* (sýntaxis) aj.

1.5 V akcentuaci přejatých slov působí v R četné analogie a ve spontánní výslovnosti dochází k přízvukovým variantám, jimž se norma snaží čelit, sr. např. akcentuaci podstatných jmen *агéнт, процéнт, цемéнт,* převzatých z N n. jejím prostřednictvím, sr. něm. Agent, Prozent, Zement – varianty s přízvukem na první slabice vybočují z normy a jsou tudíž nespisovné (Орфоэпический 1983).

1.6 V ruštině se ve vymezených skupinách slov vyskytuje ještě přízvuk vedlejší. Týká se to hlavně kompozit, sr. *рàдиотелегрáмма, гальвàнопláстика, àгротехни́ческий* aj.

1.7 V akcentuační charakteristice odvozených slov hraje významnou úlohu přízvukový typ sufixu. Řada odvozovacích přípon váže na sebe přízvuk. Z přejatých substantivních sufixů jsou to např. přípony *-úзм, -úст, -áцuj-. -áтор* (sr. Jiráček 1971, 67), z adjektivních např. *-áльн-, -óнн-, -óзн-, -ábельн-* (sr. Jiráček 1984, 46).

2. Angličtina

2.1 Co se týče A, většina slov má, podobně jako v R, jen jeden přízvuk. Ten bývá u domácích pojmenování zpravidla na první slabice, např. *follow* ['folou] následovat, *follower* ['folouə] stoupenec, *manifold* ['mænifould] rozmanitý, mnohonásobný (Dušková-Bubeníková-Caha 1991, 22).

2.2 U přejatých slov, obzvláště u slov románského původu, bývá přízvuk na druhé slabice, sr. např. *contain* [kən'tein], *production* [prə'dakšən]. Dodejme, že A přejímala hlavně z F a že také všechna pojmenování uvedená v odd. 1.4.1 přejala podobně jako R (*battalion, lieutenant* atd.). Zdaleka ne všechna slova románského původu mají však přízvuk na druhé slabice, srov. např. subst. *ballet, concord, costume, problem, peril,* adj. *honest, public, absolute,* slovesa *perish, organize.*

Obecně platí, že přečetná pojmenování francouzského původu přejatá po r. 1066, který byl pro Angličany historicky předělový (došlo k obsazování jejich území vítěznými francouzsky mluvícími Normany, kteří ovlivnili domácí obyvatelstvo především jazykově, podstatně méně už etnicky), mívají přízvuk na poslední slabice.

2.2.1 Dvojslabičná substantiva s geneticky latinskou předponou mají v A obvykle přízvuk na předponě, slovesa téže grafické podoby však na kořeni slova, např.:

import ['impo:t] × *to import* [im'po:t]
exploit ['eksploit] × *to exploit* [iks'ploit]
present ['preznt] × *to present* [pri'zent]
record ['reko:d] × *to record* [ri'ko:d]

Jak zdůvodnit tuto významotvornou funkci, tj. rozlišování slovnědruhové příslušnosti pouze přízvukem? V odborné literatuře jsme se setkali s následujícím vysvětlením, které uvedeme v poněkud volnějším překladu:

Francouzská slova, jež přešla do A, byla nejprve vyslovována s francouzským přízvukem a ten byl na konci slova. Protože však nikdo při ústním projevu nemyslí na původ pojmenování, převládala tendence posouvat přízvuk dopředu. Většina mluvčích začala totiž vyslovovat tato cizí slova podobně jako slova od původu anglická. Nicméně mnoho pojmenování si v A stále ponechává francouzský přízvuk, např. *divine, reply, accord, oblige*, ačkoli tato slova zdomácněla na anglické půdě již zhruba před šesti sty lety. Vzhledem k tomu, že posun přízvuku byl často ponechán náhodě, stalo se, že v mnoha případech existovalo více akcentuačních podob, čehož bylo využito k odlišení substantiv od sloves (sr. Hübscher-Frampton 1945, 127).

Řada substantiv (převážně francouzského původu) má však přesto přízvuk na poslední slabice, tj. jako příslušné sloveso, např.

address [ə'dres] ..... adresa; adresovat
approach [ə'prouč] ..... přístup; přiblížit se
concern [kən'sə:n] ..... zájem; týkat se
defeat [di'fi:t] ..... porážka; porazit
reform [ri'fo:m] ..... reforma; reformovat

2.3 Víceslabičná slova mívají v A vedle přízvuku hlavního ještě slabší vedlejší přízvuk, např. *democratic* [ˌdemo'krætik], *examination* [ig,zæmi'neišən].

2.4 Pro naše trilaterální srovnávání je důležité ještě uvést, že i pro A platí, co jsme již připomněli pro R (a pro N), že některé cizí přípony strhávají přízvuk na určitou slabiku, např. *-aire* [-'eə]: *millionaire* [ˌmiljə'neə], *-ee* [-'i:]: *addressee* [ˌædre'si:]. Na slabiku před *-ic-* váže přízvuk velmi běžný adjektivní sufix *-ic(al)*: *political* [pə'litikl].

3. Pohyblivý přízvuk v ruštině a angličtině

3.1 Z dosavadního našeho výkladu vyplývá, že se ve slovním přízvuku R a A typologicky dost sblížily a současně se oba tyto jazyky v tomto směru diametrálně odlišují od češtiny.

3.2 Jak jsme již uvedli na začátku, jde především o volný přízvuk a vliv tohoto suprasegmentálního prozodému na fonetickou podobu slova, zejména na redukci nepřízvučných vokálů. Ruský přízvuk je nejen volný (není vázán na určitou slabiku), může být i p o h y b l i v ý (ve tvarech některých slov je na

různých slabikách, např. *рукú × рýки*). V řadě případů rozlišuje i význam lexikální a vznikají tak homografy typu *мукá × мýка*.

3.3 V angličtině nemůže být pohyblivost přízvuku výrazovým prostředkem rozlišujícím tvarotvorný význam, neboť morfologický systém současné A obsahuje už jen pouhé relikty dřívějšího syntetického flexivního systému. Z celého pádového paradigmatu se např. zachoval pouze přivlastňovací pád (tzv. saský genitiv), který funguje víceméně jen fakultativně vedle analytického tvaru, sr. např. *my friend's library* a *the library of my friend.* Dodejme, že pádová koncovka neobsahuje vokál a nemůže tudíž vázat slovní přízvuk.

3.4 Jistou pohyblivost vykazuje v A tento suprasegmentální prozodém při delimitaci slovnědruhové příslušnosti, tj. v případech typu *import* × *to import,* jak jsme o tom psali v odd. 2.2.1.

3.5 Ani tím však pohyblivost přízvuku v A nekončí. Lze ji totiž zaregistrovat ještě v rámci anglického derivačního paradigmatu (na tento jev mě upozornil prof. V. Hrabě, za což mu děkuji). I zde se R a A typologicky shodují v protikladu k Č. Máme na mysli derivační řady tohoto typu:
академия, академик × *академический* || academy × academic(al) × academician; *áдрес* × *адресáм* || address × addressee; *аристократ, аристократия* × *аристкратический* || aristocrat × aristocracy × aristocratic(al); *демократ, демократия* × *демократический* || democrat × democracy × democratic(al); *история, историк* × *исторический* || history × historian, historic(al); *миллиóн* × *миллионéр* || million × millionaire; *политика, политик* × *политический* || policy × politician × political; *психопáт* × *психопатический* || psychopath × psychopathic; *симпáтия* × *симпатичный* × *симпатизúровать* || sympathy, sympathize × sympathetic(al); *телефóн, телефóнный* × *телефонúст* || telephone × telephonic × telephonist.

Tímto výčtem se nevyčerpává zásoba tříčlenných derivačních paradigmat. Je jich v A více a některá nemají příslušnou obdobu v R, sr. např. *admirable* × *to admire* × *admiration* n. *plutocrat* × *plutocracy* × *plutocratic.*

Podíváme-li se na uvedené případy blíže, můžeme konstatovat, že:

a) Adjektiva se suf. *-ическ-/-ичн-* mají přízvuk na začátku přípony *(аристократúческий, симпатúчный),* kdežto v odpovídajících anglických slovech je přízvuk na slabice před sufixem *(aristocratic, sympathetic).* Jde o původně řeckou příponu *-ik-ós,* jež přešla do F v podobě *-ique.*

b) Přízvuk na sebe vážou v R sufixy *-ам (адресáм), -ист (телефонúст), -изúрова- (симпатизúровать)* a u slov románského původu *-ер* z lat. *-arius (миллионéр).* V angličtině to jsou přípony *-ee (addressee). -aire (millionaire),* nikoli však v R vždy přízvučný internacionální sufix řeckého původu *-ist,* sr. *telephonist.*

c) Posun přízvuku v uvedených derivačních paradigmatech je častější v A. V jednotlivých řadách jsme dva posuny zaznamenali v A celkem pětkrát (z deseti možných), a to u výchozích pojmenování *academy, aristocrat, democrat, policy* a *telephone,* v R pouze v jediném *(симпатия).*

d) Přízvuk v A má v protikladu k R obecnější tendenci k posunu směrem k začátku slova, což může být ovlivněno ztrátou flexivních afixů v A, sr.:

Jde však jen o tendenci, nikoli o zákonitost, sr. případy stejné lokalizace přízvuku:

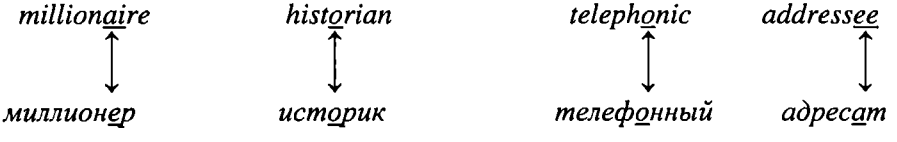

nebo dokonce umístění přízvuku v A blíže ke konci slova než v R:

4. Čeština

4.1 V Č je akcentuace podobně jako ve F zcela jednoduchá, přízvuk je stabilizován, nikoli však na poslední slabice, ale na slabice první, tj. stejně jako v ostatních západoslovanských jazycích s výjimkou polštiny (tam je přízvuk vázán na předposlední slabiku slova). V češtině přechází přízvuk na jednoslabičnou (též vokalizovanou dvojslabičnou) předložku, jež se jménem tvoří zvukovou a významovou jednotu, např. *'práce, 'pracovat, 'do práce, 've dvoře, 'přede dveřmi, 'pode mnou.* Týká se to všech pojmenování, bez ohledu na jejich původ, sr. *'adresa, 'adresát, 'adresovat, 'na adresu; 'demokrat, 'demokracie, 'za demokracii.*

K pravidlu o akcentuaci předložek nutno dodat, že současná jazyková praxe poněkud uvolnila dříve striktně formulované pravidlo, a tak i ve spisovném projevu lze přesunout přízvuk na slovo po předložce v případech zdůraznění jména a dále ještě tam, kde by došlo k většímu nepoměru mezi délkou sousedních taktů, např. *dal na 'ujišťování okolí* (sr. Příruční 1995, 45).

4.2 Vedle tohoto hlavního přízvuku bývá v delších slovech přízvuk vedlejší, a to zpravidla na slabikách lichých. Je slabší a pouze fakultativní; objevuje se zejm. v pomalejší a pečlivé výslovnosti, zabraňuje takzvanému polykání koncových slabik, např. *'praco'val jsem, 'červeno'bílý, 'indi'vidu'ální* (Havránek-Jedlička 1960, 35).

4.3 Pokud jde o volný či dokonce pohyblivý přízvuk, jak jsme o tom pojednali při rozboru akcentuace v R a A, je Č zcela mimo hru, neboť ve všech pojmenováních má přízvuk na první slabice. Absence distinktivní funkce přízvuku je vyvážena fonologickou kvantitou vokálů, sr. např. dvojice slov *pás* (opasek) × *pas* (úřední doklad), *lítý* (zuřivý, např. l. boj) × *litý* (vyrobený litím, např. l-á ocel) n. subst. *dráha* (jízdní d.) × adj. *drahá* (d-á látka), subst. *zkratka* (iniciálová z.) × adv. *zkrátka* (držet koně z.). Přízvuk si v Č ponechává funkci delimitativní (sr. Erhart 1984, 56).

5. Závěr

Na závěr našeho trilaterálního – a zčásti i multilaterálního – porovnání bychom chtěli na jedné straně zopakovat to, k čemu jsme dospěli již v našem dřívějším příspěvku na dané téma (Jiráček 2000, 164), a sice, že popsané analogické jevy v R a A vznikly v těchto jazycích nezávisle na sobě, avšak za vydatného přispění F, na straně druhé musíme konstatovat, že lokalizace přízvuku a jeho charakter mohou mít určující vliv na zvukovou podobu slova, a proto paralelní vlastnosti tohoto suprasegmentálního prozodému patří k nejvýznamnějším typologickým shodám mezi R a A, odlišujícím je od Č, jakkoli běží o jazyky geneticky vzdálené.

LITERATURA

BARCHUDAROV, L. S.: *Русско-английские параллели.* Русский язык за рубежом 1972, č. 2, s. 66–70, č. 3, s. 78–82; 1973, č. 3, s. 53–58, č. 4, s. 63–68; 1974, č. 2, s. 60–64 a č. 4, s. 3–78.

DUŠKOVÁ, L. – BUBENÍKOVÁ, L. – CAHA, J.: *Stručná mluvnice angličtiny.* 6., opr. vyd., Praha 1991.

ERHART, A.: *Základy jazykovědy.* Praha 1984.

HAVRÁNEK, B. – JEDLIČKA, A.: *Česká mluvnice.* 3. vyd., Praha 1960.

HORÁLEK, K.: *Úvod do studia slovanských jazyků.* 2., doplněné vyd., Praha 1962.

HÜBSCHER, J. – FRAMPTON, H. H. C. : *A Modern English Grammar II.* 6th ed., Lausanne 1945.

JIRÁČEK, J.: *Adjektiva s internacionálními sufixálními morfy v současné ruštině v porovnání s češtinou.* Brno 1984.

— *Интернациональные суффиксы существительных в современном русском языке (Структурно-сопоставительное исследование).* Brno 1971.

— *Rusko-anglické analogie na rozdíl od češtiny.* SPFFBU A 48, 2000, s. 155–166.

KOŽMÍNOVÁ, D.: *Obdoby angličtiny a ruštiny v protikladu k češtině.* Cizí jazyky ve škole 3, 1959, s. 193–202.

Орфоэпический словарь русского языка. Под ред. Р. И. Аванесова, Moskva 1983.

Příruční mluvnice češtiny. Ed. P. Karlík, M. Nekula, Z. Rusínová, Praha 1995.

STRAKOVÁ, V.: *Ruský přízvuk v přehledech a komentářích.* Praha 1978.

ŽAŽA, S.: *Konfrontační pohled na češtinu a ruštinu se zřením k vlivu latiny.* SPFFBU A 47, 1999, s. 175–183.

РУССКО-АНГЛИЙСКИЕ АНАЛОГИИ В АКЦЕНТУАЦИИ В ОТЛИЧИЕ ОТ ЧЕШСКОГО ЯЗЫКА

Русский и английский языки обладают разноместным ударением, т. е. оно в разных словах может находиться на любом слоге словоформы *(во́рон, ворóна; а́дрес, адресáт, адресовáть* – *follow, address, addressee),* тогда как в ч. яз. ударение постоянное на первом слоге *(adresa, adresát, adresovat).* Ударение в р. и а. яз. оказывает влияние на произношение безударных гласных, которые редуцируются. Редукция гласного *е* ведет в р. и а. яз. к так наз. иканью, ср. *лесá* [l,isá] и *to present* [pri'zent].

Акцентуацию р. и а. яз. объединяет, в отличие от ч. яз., не только разноместное, но и подвижное ударение, ср. *рукú* × *рýки.* В ряде случаев ударение в р. и а. яз. является выразительным показателем значения, а именно лексического, ср. русские омографы типа *мукá* × *мýка,* или ударение может относить слова к разным частям речи, ср. в а. яз. сущ. *import* и глагол *import.* Подвижность ударения проявляется в обоих исследуемых языках также в рамках словообразовательной парадигмы, ср. *симпáтия* × *симпатúчный* × *симпатизúровать; democrat* × *democracy* × *democratic.*

Автор приходит к заключению, что место и характер ударения может иметь в р. и а. яз. решающее влияние на звуковую форму слова. Параллельные свойства этой супрасегментной прозодемы относятся поэтому к важнейшим типологическим сходствам между ними (в отличие от ч. яз.), хотя речь идет о языках генетически отдаленных.

Jiří Jiráček
Klofáčova 554
379 01 Třeboň